

ОБЕРЕЖНО — «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»!
(Завершальні нотатки)

Дискусія навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім», яку розпочали у минулому році на сторінках «Сіверянського літопису» краєзнавці Віктор Терлецький з Шостки та Олександр Ільїн з Глухова, отримала певний розголос. У своїх листах негативне ставлення до цих гіпотез висловили, зокрема, директор Путивльського історико-культурного заповідника С. В. Тупик, професор Харківського педінституту ім. Г. С. Сковороди М. Ф. Гетманець та професор Сумського педінституту ім. А. С. Макаренка П. П. Охріменко. Передали мені з редакції і листи вже згаданих авторів, які не втрачають надії відстояти свою позицію. Та, на жаль, краєзнавці, мабуть, не звернули уваги на мої слова про те, що сказати щось нове про «Слово» дуже непросто — для цього треба не лише мати неабиякі знання з багатьох проблем «Слово»-знавства, але й своєчасно знайомитись з численною науковою інформацією у цій галузі. Останні слова більш стосуються Віктора Терлецького.

Ні в якій мірі не хотілося мені ображати цим свого шосткинського колегу, тим більш, що (знову ж таки повторюю) дуже хотілось би бачити Дмитра Ростовського переписувачем Мусін-Пушкінського списку «Слова». Але, на жаль, істина дорожча, ніж бажання. Вище своїм контраргументам Віктор Терлецький дав назву «І заперечення мусять бути досить аргументованими». Цілком згоден з ним у цьому питанні і раджу замислитись над власними словами, бо, на жаль, він не захотів уважно прочитати мою рецензію.

Намагаючись довести рецензенту, що ростовська та ярославська гіпотези ще не спростовані, краєзнавець почав шукати дослідження, які підтримують його думку і, як йому здається, знайшов таку підтримку у збірнику матеріалів Сьомої республіканської наукової конференції з питань вивчення «Слова» (Суми, 1994), де, як він пише, «вміщена стаття Б. І. Яценка з Закарпаття «Про версії відкриття рукопису «Слова о полку Ігоревім» (с. 9—11)». Він пише: «Цю наукову працю, видруковану двома роками пізніше статті О. В. Синиціної, не може не знати Святослав Воїнов, оскільки сам був одним з виступаючих на цій конференції»... Так ось, Б. І. Яценко не тільки веде мову про ярославську і ростовську версії, а й наголошує: «Список «Слова», як показало наше палеографічне дослідження, українського походження. С. І. Селівановський, який набирав текст першодруку «Слова», засвідчив, що «бачив у рукописі Пісню Ігореву», що письмо «схоже на почерк Дмитрія Ростовського».

Але давайте будемо більш точними. По-перше, згадану працю Б. І. Яценка не можна називати статтею. Це скоріше тези дослідження, тому що найбільш важливі свої висновки (в тому числі і вищезгаданий) він, на жаль, не підкріплює жодним доказом, не посилається на джерела. Тому в науковому обігу до таких публікацій я радив би ставитись дуже обережно, навіть з певною недовірою.

По-друге, Святослав Воїнов не був учасником Сьомої республіканської наукової конференції (з принципівих міркувань). Це легко встановити, переглянувши вже згаданий В. Терлецьким збірник. Проте в свій час я уважно ознайомився з дослідженням Б. І. Яценка і ще тоді вважав його прикритим непорозумінням.

А от сам Терлецький був учасником згаданої конференції і в збірнику можна знайти його власну працю.¹ Тож саме він повинен не лише добре знати учасників того наукового форуму, але й добре пам'ятати зміст виступів. На жаль, дослідженням Б. І. Яценка краєзнавець скористався лише після появи моєї рецензії («Сіверянський літопис», 1997. № 1—2), бо якщо звернувся б до нього раніше, то його гіпотеза була б дещо іншого змісту або взагалі не з'явилась би.

Вище я вже нагадував, що Віктор Терлецький не досить уважно читав мою рецензію (як і працю Б. І. Яценка). А в ній було згадано (як встановив В. П. Козлов), що Мусін-Пушкінський рукописом «Слова» в період між січнем 1788 року і березнем 1789 року користувався російський історик І. П. Єлагін. На жаль, ґрунтовна монографія В. П. Козлова, яка з'явилася ще у 1988 році,² чомусь пройшла поза увагою Б. І. Яценка, бо в своїй праці (про яку згадує Терлецький) він наголошує на те, що «у серпні 1792 р. хронографи були знову описані і чотири книги були передані Мусіну-Пушкіну». А ще нижче Яценко чомусь пише: «Отже, рукопис «Слова» міг бути в Мусіна-Пушкіна уже наприкінці 1791 р.»³

Як бачимо, своє дослідження Б. І. Яценко будує на тому припущенні, що рукопис «Слова» міг потрапити до колекції Мусіна-Пушкіна наприкінці 1791 року. А це, як встановив В. П. Козлов, неможливо і тому дослідження Яценка можна вважати марною працею.

До речі, займатися палеографічним дослідженням тексту «Слова», як це намагався зробити Яценко, в наш час неможливо, адже палеографія займається вивченням рукопису. А рукопису «Слова» ми не маємо. Тому такі «дослідження» найчастіше не виходять за межі вигадок та фантазій. В своєму зібранні Словіани, я, наприклад, маю всі праці В. М. Маркіна з міста Ізюма, який вже майже 60 років займається палеографічним дослідженням тексту «Слова», створив свій варіант першотексту та переклад видатної пам'ятки. Звичний для всіх текст «Слова» — «Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начати старыми словесы трудныхъ повестий о пълку Игореве, Игоря Святъславлича» — він за результатами своїх палеографічних досліджень подає так: «Во лето 698 всташемъ, братие, начати старыми словесы трудныхъ новостей о полку Игореве, Игоря Святъславлича».

При всій повазі до наполегливості дослідника, з таким текстом важко погодитись.

Намагаючись щось заперечити, Віктор Терлецький приводить ключовий висновок Б. І. Яценка: «Текст «Слова» ні разу не переписувався в російських регіонах (Пскові, Новгороді чи деінде, як гадають окремі дослідники), а тому в Мусін-Пушкінському списку добре збереглася його українська специфіка».

Для такого висновку потрібні ґрунтовні докази, а їх дослідник не наводить. А що українська специфіка в пам'ятці добре збереглась, це зрозуміло кожному і без попередніх слів, бо писалося «Слово», мабуть-таки, у Чернігово-Сіверщині.

Ще у 1946 році академік С. П. Обнорський опублікував ґрунтовне дослідження мови «Слова».⁴ В ньому, наводячи численні переконливі докази, вчений робить чимало цікавих висновків. Стверджуючи, що «Слово» було написане, вірогідно, в Сіверській землі, в князівстві Ігоря, вчений, разом з тим, помічає, що Мусін-Пушкінський список пам'ятки був переписаний не з авторського оригіналу, а з проміжного списку XIII або XIV ст. і обидва ці списки мають новгородське походження, тобто переписувач Мусін-Пушкінського списку був за походженням новгородець або псковитянин.

Згадана праця видатного вченого-мовознавця, учня О. І. Соболевського та О. О. Шахматова до цього часу вважається найбільш ґрунтовною і переконливою, тим більш, що сучасна філологічна наука вчених такого рівня, на жаль, не має. Тому гіпотези про Дмитра Ростовського, як переписувача Мусін-Пушкінського списку «Слова», які ґрунтуються лише на сумнівному спогаді друкаря С. Селівановського та на припущенні К. Д. Ушинського з його популярної рецензії, не досить переконливі. Тож заперечення, дійсно, мусять бути досить аргументованими!

І щоб завершити дискусію про існування ростовської та ярославської версій, за які вболіває Терлецький, мусимо нагадати, що факт спростування цих версій визнаний провідним російським центром по вивченню «Слова» — Відділом давньоруської літератури ІРЛІ (Пушкінський Дім) і оприлюднений в «Енциклопедии «Слова о полку Игореве», яка вийшла у 1995 році, на рік пізніше від згадуваного дослідження Б. І. Яценка.⁵ Факт спростування ярославської версії визнаний також її авторкою — Г. М. Моїсеєвою.⁶

Отже, мусимо ще раз відзначити, що на сьогодні не існує жодного доказу про те, що Дмитрій Ростовський міг бути переписувачем «Слова о полку Ігоревім».

Заперечення щодо рукописів з колекції І. Биковського, які були в зібранні О. І. Мусіна-Пушкіна і не збереглись, тепер вже не має суттєвого значення, тим більш, що і в цьому питанні В. Терлецький неправий — не можна гарантувати наперед знахідку якогось рукопису саме з зібрання О. І. Мусіна-Пушкіна. Такий же рукопис (в оригіналі, копії чи випісі) міг бути і в іншому зібранні.

* * *

На відміну від Віктора Терлецького Олександр Ільїн більш уважно попрацював над рецензією і, гадаю, над деякими питаннями замислився. Це вже добре. Він визнав деякі свої помилки (в основному, незначні), а про інші, суттєві, чомусь не згадав.

Не зміг він, зокрема, пояснити, чому автор «Слова» (якщо він жив у XVIII столітті) не використав матеріалів В. М. Татищева, чому саме на Брянщині зафіксовані всі гапакси «Слова», чому в «Задонщині» відчутний вплив часу на вживання окремих слів? Не зміг він також навести жодного прикладу використання «Слова» Катериною II в зовніньополітичних цілях. Дуже зручно в такому разі назвати «Слово» таємною дипломатичною зброєю. Та будь-яка таємниця з часом стає відомою. І якщо така дипломатична таємниця існувала, то вона обов'язково була б зафіксована в документах, збереглась би в архівах і до нашого часу була б розкрита.

Виправдовуючи свою нездатність відповісти на основні питання, Олександр Ільїн зізнається: «Я не філолог, тому не буду сперечатися з лінгвістичних питань». Якщо так, то чи варто братись за «Слово» та ще й виходити з власною гіпотезою на широку аудиторію? Я теж не філолог, а за фахом — радіоінженер, але захоплення «Словом» змусило взятися й за філологію. Втім, щоб орієнтуватись у «Слово»-знавстві, не обов'язково бути філологом. Найчастіше в «Слово»-знавстві помиляється той, хто ігнорує мову пам'ятки. Тож радив би Олександрю Ільїну звернути увагу саме на це питання і попрацювати хоча б над вже згаданим дослідженням С. П. Обнорського.

За словами Ільїна, його опонент, «як і вся каста «Слово»-знавців, що склалася за 200 років, не сприймає інших думок і суджень». Таке звинувачення завжди, коли не вистачає аргументів, висувають ті, хто поспіхом просуваючись у науку, ігнорує її надбання. Саме Ільїн, ігноруючи надбання науки, не сприймає чужих думок і суджень.

Не все гаразд у Ільїна з філософським осмисленням розвитку людини, суспільства. Якщо майже для кожного зрозуміло, що точність викладення історичних подій, географічних та інших реалій свідчить саме про справжність «Слова», то Ільїн вважає це свідченням можливої фальсифікації твору, бо, на його думку, автор не міг обійтись без довідників та енциклопедій. Це абсолютно невірно. Автор «Слова» жив у XII столітті і добре знав свій час. Він звертався до своїх сучасників іноді натяками і вони розуміли його, бо теж жили в тому ж, відомому їм часі. Безперечно, автор був для свого часу високоосвіченою людиною. А якщо б автор жив у XVIII столітті, то йому, дійсно, потрібно було б чимало довідників та енциклопедій. Між іншим, більшість подій, термінів, персонажів, мовних особливостей «Слова» історичній та філологічній науці кінця XVIII століття не були відомі і до існуючих в той час довідників та енциклопедій не потрапили. Крім того, і на сьогодні розгадані далеко не всі ті натяки автора «Слова», звернені до сучасників.

За аналогією можна сказати, що кожній освіченій людині нашого часу без довідників відомі і зрозумілі сучасні терміни та події («колгосп», «радгосп», «соціалізм», «комунізм», Велика Жовтнева соціалістична революція, створення та падіння Російської комуністичної імперії тощо). А вже років за 200 (тим більш за 800) без енциклопедії все це буде незрозумілим, як навіть зараз декому вже незрозумілі терміни «лікбез», «НЕП», «ЧК», бо то вже історія.

Ільїн багато пише про долю рукопису «Слова» (начебто сфальсифікованого), про те, як Мусіну-Пушкіну та всім його колегам не хотілось друкувати оту фальшивку. Зі слів глухівчанина дізнаємось, як терпляче чекав граф початку війни 1812 року, щоб позбавитись того злочасного рукопису, навіть ціною загибелі безцінних своїх колекцій, всього того, чому віддав він все своє життя. А скільки, виявляється, довелося йому попрацювати, мараючи, підроблюючи, препаруючи давні тексти. Це ж таки дійсно титанічний труд, бо, якщо вірити Ільїну, то граф і К^о препарували майже всі існуючі на той час давньоруські тексти, всі списки «Задонщини», навіть невідомі сучасникам. А як же бути з іншими списками «Слова», наприклад, з олонецьким? Як бути з існуючою Катерининською копією «Слова», з існуючими підробками списків «Слова», здійсненими А. І. Бардіним? Як краєзнавець пояснить їх існування? І як пояснить він той факт, що кілька ілюстрацій у Радзивіловському літопису (XV ст.) створені саме під впливом «Слова», а не тексту цього та інших літописів?⁷ Цього літопису О. І. Мусін-Пушкін в своєму зібранні не мав і невідомо, чи знав про нього. То, може, фальсифікатор з XVIII століття якось, подолавши час, потрапив до XV століття, створив там першу свою підробку — Радзивіловський літопис — і, повернувшись у своє століття, виконав замовлення Катерини II, давши світу «Слово о полку Ігоревім»? Цікава тема для фантастичного роману!

А ще фальсифікатор XVIII століття мусив мати світогляд людини XII століття, поділяти її філософію. Більш-менш ґрунтовно це питання висвітлене українськими дослідниками у збірнику, виданому інститутом філософії УРСР.⁸

Можна було б поставити ще чимало запитань Олександрю Ільїну, про це я вже писав у рецензії. Та завершу нашу дискусію ще й висновком, зробленим відомим «Слово»-знавцем О. В. Твороговим в «Енциклопедії «Слова о полку Ігореве»: «Никто в конце XVIII века не мог обладать всей суммой источников, без знания которых невозможно было написать «Слово»; его создатель должен был знать исключительно полный по составу список «Задонщины» (памятник был введен в научный оборот лишь в середине XIX в.), быть знакомым со списком Ипа-

тьевської летописи (известной науке, но опубликованной лишь в 1843 г.), а кроме того, знати ще десяток древнерусських літературних пам'яток, в яких зустрічаються те или інші унікальні речення, нашедшие отражение в «Слове». Автор XVIII століття повинен був при цьому обладати знаннями по історії російської мови на такому рівні, якого наука досягне лише в середині XIX століття».⁹

Чи варто підкреслювати, що всі наведені аргументи повністю спростовують гіпотезу Олександра Ільїна про фальсифікацію видатної літературної пам'ятки.

У листі Олександра Ільїна є ще чимало такого, чого не назвеш контраргументами. Все те більш нагадує вправи з ерудиції і зупиняється на ньому не варто. Можна лише в деякій мірі погодитися з тим, що XVIII століття було епохою містифікацій і фальсифікацій, та до «Слова», як ми переконалися, це ніякого відношення не має. А чи не було суцільною містифікацією донедавна і наше власне життя в комуністичному суспільстві? Чи не з катерининських часів запозичене нашим суспільством у державному масштабі складання «липових» звітів, фальсифікація історії, нетерпиме ставлення до всього чесного, порядного, прогресивного і, навпаки, виховання під гаслом морального кодексу будівника комунізму тупості, підлості, підлабузництва, бездіяльності? Мабуть, тому так повільно йде розбудова молоді України держави, що майже всюди при владі сидять достойні вихованці старої системи.

Тож варто звернутись до внутрішніх проблем. Повністю згоден з думкою професора М. Ф. Гетманця про те, що в основі гіпотез Терлецького та Ільїна лежить «антимоскальський» настрій, бажання затвердити у «Слово»-знавстві український патріотизм.

Взагалі, патріотизм — дуже важлива і необхідна риса українського сьогодення. Та чи достойно в пошуках якогось сумнівного пріоритету бруднити ім'я видатного бібліофіла і колекціонера О. І. Мусіна-Пушкіна, завдяки якому до нас дійшло «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка давньоукраїнської літератури? І навіть викреслювати цілий пласт отієї нашої літератури та культури, як це, можливо несвідомо, робить Ільїн, викреслюючи «Слово» з XII століття?

З появою незалежної України багато розмов ведеться про її національне відродження. На жаль, найчастіше це лише балачки. Нерідко впадає в очі подальша руйнація культури. У цьому я мав переконатися на власному досвіді, бо віддавши майже 20 років боротьби за створення музею «Слова» і створивши його у Новгороді-Сіверському, змушений був залишити його під тиском чиновницького свавілля. Пішли з музею і однодумці. А чи пішло це на користь культурі, на користь Україні? Навіть на III Міжнародному конгресі українців (1996 р.) було відзначено, що музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському фактично припинив свою діяльність.¹⁰

Хоча це і перебільшення, але справді в музеї немає жодного «Слово»-знавця і навіть філолога, благородна справа передана в руки випадкових, байдужих до «Слова» людей. Не випадково музей втратив довіру з боку численних дослідників, художників, колекціонерів; деякі з них висловили свою принципову позицію в листах до адміністрації музею та управління культури. Все це не пройшло поза увагою Міністерства культури України і в червні 1994 року тодішній міністр культури Іван Дзюба відвідав мене у Новгороді-Сіверському. Він доручив мені розробити наукову концепцію створення Всеукраїнського науково-просвітницького центру «Слова о полку Ігоревім» і згодом схвалив її. Та невдовзі Іван Дзюба, як і інші міністри, пішов у відставку, а звер-

нення до новоствореного Міністерства культури і мистецтва залишаються без відповіді.

Створення Всеукраїнського науково-просвітницького центру «Слова о полку Ігоревім» має велике значення. Центр міг би об'єднати навколо себе дослідників, краєзнавців, митців, колекціонерів, служив би координаційним та консультативним пунктом у науковій та творчій діяльності, мав би виконувати інформаційно-бібліографічні функції і організовувати наукові конференції, виставки, конкурси, надавати методичну допомогу учбовим закладам і музеям. А ще він міг би вести цілеспрямовану роботу по збиранню і публікації краєзнавчих та «Слова»-знавчих матеріалів, здійснювати видавничу діяльність і обов'язково мати своє періодичне видання. Перелік його функцій можна було б продовжити. Отож варто згуртувати всіх, хто дійсно вболіває за національне відродження України, хто не байдужий до «Слова» і зацікавлений в розвитку українського «Слова»-знавства, на створення такого центру. Спільними зусиллями це здійснити можна і то був би вагомий внесок у справу нашого національного відродження. Так візьмемось за цю благородну справу!

Джерела та література:

- 1 Терлецький В. В. Психологізм «Слова о полку Ігоревім» // Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки. Суми, 1994. С. 28—29.
- 2 Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». М., 1988.
- 3 Яценко Б. І. Про версії відкриття рукопису «Слова о полку Ігоревім» // Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки. Суми, 1994. С. 10.
- 4 Обнорский С. П. «Слово о полку Игореве» // Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М. Л., 1946. С. 132—198; Те саме: Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. М., 1960. С. 33—98.
- 5 Творогов О. В. История открытия «Слова» // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». СПб., 1995. Т. 2. С. 318—319.
- 6 Моисеева Г. Н. Иоиль // Там само. С. 302—303.
- 7 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 18—22.
- 8 «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи: Сборник научных трудов. К., 1990. 179 с.
- 9 Энциклопедия «Слова о полку Игореве». СПб., 1995. Т. 2. С. 224.
- 10 Гетманець Михайло. Актуальні проблеми вивчення «Слова о полку Ігоревім» в Україні // Літературознавство: Матеріали III Конгресу Міжнародної асоціації українців. К., 1996. С. 338.

